

УДК 727(091):027.7:378.4(477.74-25)

Великодна Ганна Володимирівна,

завідувачка відділу рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна

тел.: (048) 722 12 10

e-mail: library@onu.edu.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0009-0001-8796-7702>

МУРИ ПАМ'ЯТІ: АРХІТЕКТУРА ТА ІСТОРІЯ ПЕРШОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ ОДЕСИ

У статті досліджено історію спорудження та функціонування будівлі першої університетської бібліотеки Одеси як складової академічного простору й міського культурного середовища початку ХХ ст. Проаналізовано архітектурні особливості книгозховища Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та їх відповідність тогочасним уявленням про бібліотеку як спеціалізовану наукову інституцію. Окрему увагу приділено внеску архітекторів у формування образу бібліотечної будівлі та поєднанню функціональності з репрезентативністю. Простежено еволюцію бібліотеки як простору збереження знань і носія культурної пам'яті Одеси.

Ключові слова: Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, НБ ОНУ, університетська бібліотека, Новоросійський університет, архітектура Одеси, архітектори, культурна пам'ять.

Одеса традиційно постає не лише як важливий порт Чорноморського регіону, а й як потужний культурний осередок, у якому архітектурний простір став формою історичної пам'яті міста. Витонченість фасадів, продумана структура вулиць і бульварів, поєднання класицизму, ампіру, модерну та еkleктики сформували унікальне архітектурне середовище, що відображає багатовекторний розвиток Одеси впродовж ХІХ – початку ХХ ст.

Формування цього стилістичного різноманіття було безпосередньо пов'язане з діяльністю європейських архітекторів, зокрема вихідців з Італії, які відіграли ключову роль у створенні міського образу. Представники знаних архітектурних династій — Франц Боффо, Джованні Торрічеллі, брати Фраполлі, Луїджі Камбіаджо, Франческо Моранді, Вікентій Даллакві, Альберто Бернардацці — реалізували в Одесі проекти, що поєднували художню досконалість із функціональністю. Саме їхні споруди стали не лише естетичними домінантами міського ландшафту, а й матеріальними носіями історичної пам'яті.

У цьому архітектурному контексті особливе місце посідає будівля, в якій з 1902 р. розміщується Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Вона є не лише важливою архітектурною домінантою центральної частини міста, а й визнаною пам'яткою архітектури та історії, офіційно включеною до державного реєстру об'єктів

культурної спадщини (охоронний № 663/1 — Од) (іл. 1). Цей статус засвідчує її значення як простору, у якому перетинаються архітектурна, наукова та культурна традиції Півдня України.

Історична цінність будівлі бібліотеки визначається не лише її архітектурними характеристиками, а й багаторічною функцією осередку знань. Протягом понад півтора століття її стіни були свідками становлення наукових шкіл, розвитку університетської освіти та формування інтелектуальної еліти регіону. У фондах бібліотеки зосереджено унікальні документальні пам'ятки, які відображають еволюцію гуманітарної й природничої науки та слугують джерельною базою для сучасних досліджень.

Водночас історія цієї споруди сягає ще середини XIX ст. У 1840-х рр. на місці нинішньої бібліотеки вже існувала міська будівля, що виконувала адміністративні та громадські функції. Згодом земельну ділянку на Преображенській вулиці, 24 придбав князь Павло Іванович Гагарін (1798–1872), який планував реалізувати тут масштабний культурний проект — зведення театру [5]. Хоча цей задум не був втілений у первісному вигляді, саме він став відправною точкою для подальшої трансформації простору, що з часом перетворився на один із ключових символів університетської та наукової Одеси.

Архітектурний проект доручили італійському майстрові з Тоскани Джованні Скудієрі (Giovanni Scudieri; 1816–1851) — знаному в Одесі архітектору також як Іван Борисович. Будівництво стартувало 1845 р. й обіцяло стати масштабним. Але задуманий театр так і не запрацював: акторська трупа припинила діяльність, а сам князь покинув місто. Незабаром Одесу залишив і Скудієрі — він перебрався до Тифліса (нині – Тбілісі), де очолив архітектурне управління та продовжив кар'єру. Унаслідок цього будівля залишилася незавершеною.

Ділянку з недобудованим театром на Преображенській, 24 придбав далекоглядний одеський купець Вільгельм Вагнер (1803–1882) [5]. Його капітал дозволив придбати кілька міських ділянок разом із будівлями, а замість нереалізованого театру він вирішив створити готель європейського рівня.

Перебудову довірили знаному архітектору Франческо (Франс Карлович) Боффо (Voffo Francesco Carlo; 1796–1867). Він приїхав до Одеси у 1822 р. і працював у місті понад чотири десятиліття. За цей час архітектор спроектував і збудував понад п'ятдесят представницьких ансамблів і споруд, що сформували архітектурний образ центральної частини Одеси та стали її впізнаваними символами.

До найвизначніших проектів Ф. Боффо належать Бульварні сходи (нині – Потьомкінські сходи; 1841), Палац Воронцова (1826–1829, нині — Палац дитячої творчості), Будівля Купецької біржі у співавторстві з Торрічеллі та Козловим (нині – Міська рада; 1828–1834), комплекс будівель на Міському бульварі (нині – Приморський бульвар): палаци Шидловського, Лопухіна, Маюрова та інші, що зберегли первісний вигляд донині [6].

Архітектурна діяльність Боффо не обмежувалася палацовою забудовою. Він проектував поліцейські відділки, культові споруди, тюремні комплекси, мости, оранжереї, а також брав активну участь у культурному житті міста. Зокрема, архітектор був членом Товариства витончених мистецтв і входив до комітету з будівництва Рішельєвського ліцею у 1834–1859 рр.

У 1849 р. Франческо Боффо розробив проєкт готелю на Преображенській, 24. Уже за три роки, у 1852 р., на цій ділянці з'явилася елегантна триповерхова будівля з підвалом на склепіннях, окремими флігелями, льохами, цистерною для води, кахляними печами та навіть ватерклозетом, що відповідало найвищим стандартам комфорту середини XIX ст. Так виник готель «Європейський», який уособлював уявлення сучасників про розкіш і технічну досконалість.

Сучасники так писали про готель після відвідувань у 1853 р.: *«Знайшли зручний готель, званий Європейським; три кімнати чудових, меблі чудові... Ахті мені! Чистота незвичайна. ... Антре чудове, сходи мармурові, всюди драпрі; я в Москві не бачив, навіть у Пітері. На подвір'ї готелю, де обідають, вечеряють, чай п'ють і в день перебуде людей 500, і за тим тиша, історій ніколи не буває; надворі басейн, куди збирається дощова вода, звідки накачується вода для пиття та вмивання. Будинок на 3 поверхи та скрізь така чистота...»* [5].

Купець Вільгельм Вагнер, прагнучи розширити свою торговельну діяльність, звернувся до попечителя навчального округу Миколи Івановича Пирогова (1810–1881) з пропозицією обміну: будівлю його «Європейського готелю» на Преображенській вулиці — на приміщення Рішельєвського ліцею, розташоване в центральній частині Одеси, у кварталі, сформованому вулицями Катерининською, Дерibasівською та Ланжеронівською.

Ідею обміну будівель, запропоновану купцем Вільгельмом Вагнером, Микола Іванович Пирогов — ініціатор створення Новоросійського університету — сприйняв як перспективну з огляду на довгострокові потреби вищої школи. Усвідомлюючи значення цієї угоди для становлення університетської інфраструктури, він ініціював її розгляд у Міністерстві народної освіти та наполегливо домагався офіційного затвердження. Угоду було санкціоновано на найвищому рівні 16 липня 1858 р., а 19 серпня того ж року вона набула юридичної сили після підтвердження одеським судом, що створило правові підстави для подальшого використання будівлі в освітніх цілях.

Наступним етапом стало архітектурно-планувальне опрацювання об'єкта, необхідне для його адаптації до потреб університету. У фондах Наукової бібліотеки зберігаються фотокопії архівних креслень будинку на Преображенській вулиці, 24, виконаних у 1861 р. архітектором, колезьким радником Олександром Сергійовичем Шашиним (бл. 1810–1879)¹ (іл. 2).

¹ Фотокопії подаровані доцентом О. А. Прігарініним з нагоди 200-річчя Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова у 2017 р.

Зазначений фахівець уже мав досвід роботи з освітніми спорудами: за його проєктом у 1857 р. було зведено нову будівлю Рішельєвського ліцею на вулиці Дворянській, 2 (нині — Змієнка Всеволода), що згодом став організаційною основою університету.

Попри те, що будівлю на Преображенській було придбано для університету ще до його офіційного відкриття у 1865 р., її фактичне залучення до навчального процесу відбулося пізніше. Протягом кількох років приміщення перебувало в оренді у В. Вагнера, і лише у 1868 р. його передали у розпорядження університету. Тут розмістилося природниче відділення фізико-математичного факультету, обладнане лабораторіями, навчальними кабінетами, музеями та кафедрами [5].

Саме в цьому просторі сформувався один із провідних наукових осередків Одеси другої половини XIX ст. У різні роки тут працювали визначні вчені — А. В. Клоссовський, Л. С. Ценковський, І. М. Сеченов, І. І. Мечников та інші, наукові дослідження яких мали міжнародне визнання та суттєво вплинули на розвиток природничих дисциплін. Таким чином, будівля на Преображенській вулиці набула не лише функціонального, а й символічного значення як осередок формування наукової традиції університету.

Напередодні святкування 100-річчя Одеси університет отримав потужну підтримку від своїх випускників — міського голови Василя Лігіна та міністра фінансів Сергія Вітте. Завдяки їхньому сприянню було залучено кошти не лише на будівництво нових корпусів медичного факультету, а й на комплексний розвиток університетської інфраструктури.

Особливо гостро стояло питання з розширенням приміщення для університетської бібліотеки, яка спочатку розміщувалась у декількох місцях головного корпусу Новоросійського університету на вулиці Дворянській. Обмежена з усіх боків і позбавлена можливостей для подальшого розширення, бібліотека вже не відповідала потребам стрімко зростаючих фондів.

Архітектор Микола Толвінський (1857–1924) розробив і підготував до реалізації масштабний комплекс університетських споруд, до якого увійшли фізико-хімічний інститут, корпуси історичного та юридичного факультетів, університетська бібліотека, анатомічний корпус і будівля для теоретичних кафедр і лабораторій медичного факультету, а також магніто-метеорологічна і астрономічна обсерваторії та Ботанічний сад [1].

31 липня 1896 р. під головуванням ректора Федора Нікіфоровича Шведова (1840–1905) було ухвалено рішення про реконструкцію будівлі на Преображенській вулиці з добудовою нового книгосховища на території Міського саду для потреб університетської бібліотеки.

Восени 1899 р. на Єлисаветинській вулиці (нині — Університетська) завершили будівництво Фізичного інституту. Після переїзду навчальних підрозділів фізико-математичного факультету в нове приміщення будівля на Преображенській вивільнилася для подальшої перебудови.

Уже 16 листопада 1899 р. Будівельна комісія затвердила проєкт нового корпусу для історико-філологічного і юридичного факультетів, Музею мистецтв та бібліотеки з сучасним книгосховищем. Роботи планували виконати у два етапи: спочатку — спорудження книгосховища в Міському саду, а згодом — перебудову фасаду будівлі на Преображенській вулиці [5].

Проте у 1900 р. Микола Толвінський залишив Одесу у зв'язку з обранням його ординарним професором кафедри архітектури Варшавського політехнічного інституту. Від'їзд архітектора спричинив затримку в завершенні будівельних робіт університетського комплексу [5].

Подальшу реалізацію проєкту та завершення будівництва корпусів на Преображенській вулиці було здійснено під керівництвом Олександра Йосиповича Бернардацці (1831–1907) — однієї з провідних постатей в історії формування архітектурного середовища Одеси кінця XIX – початку XX ст. Його діяльність вирізнялася поєднанням інженерної раціональності, містобудівного мислення та чіткого розуміння суспільних потреб зростаючого міста.

Призначення О. Бернардацці на посаду головного міського архітектора Одеси у 1879 р. стало важливим етапом у розвитку міської інфраструктури. Упродовж наступних десятиліть він брав активну участь у проєктуванні й реалізації низки знакових об'єктів, які визначили архітектурне обличчя міста. До цього переліку належать залізничний вокзал (реалізований за проєктом В. Шретера), Інвалідний будинок, Одеський оперний театр (архітектурне бюро «Фельнер і Гельмер»), будівля Нової біржі, де згодом було встановлено його бюст, Реформатська церква, а також Астрономічна обсерваторія, споруджена у співпраці з М. Толвінським. Окрім того, О. Бернардацці здійснював нагляд за будівництвом Міської публічної бібліотеки та виконував численні приватні замовлення — від допоміжних флігелів до масштабних прибуткових будинків [2].

Накопичений досвід роботи з громадськими й освітніми спорудами безпосередньо вплинув на участь архітектора у формуванні просторової структури Новоросійського університету на зламі XIX–XX ст. Саме в цей період О. Бернардацці відіграв визначальну роль у створенні та впорядкуванні комплексу університетських будівель, передусім корпусів медичного факультету. Під його керівництвом було зведено терапевтичну, хірургічну, очну, дитячу клініку імені Абамелік, клініку нервових хвороб, амбулаторію, причому більшість цих об'єктів реалізовувалися у співпраці з підрядником В. Гарбузовим.

Послідовне розширення університетської інфраструктури зумовило необхідність модернізації вже наявних приміщень. У цьому контексті О. Бернардацці завершив будівництво університетської бібліотеки у 1902 р., долучився до реконструкції корпусів, призначених для юридичного та історико-філологічного факультетів, а також до спорудження студентського гуртожитку (1902 р., вул. Дідріхсона) й адміністративних приміщень.

Важливою складовою його діяльності стало й проектування оранжереї Ботанічного саду на Французькому бульварі.

Таким чином, архітектурна спадщина Олександра Бернардацці в межах університетського комплексу свідчить про системний і концептуально вивірений підхід до формування освітнього простору. Його діяльність виходила за межі суто будівельних завдань, охоплюючи створення цілісного інтелектуального та наукового середовища Одеси.

Саме в процесі зазначених реконструкцій з боку Міського саду було прибудовано нове книгосховище, тоді як споруду на Преображенській вулиці адаптовано до функціональних потреб університету, що остаточно закріпило її освітнє призначення в структурі міста.

Станом на 1902 рік бібліотека Новоросійського університету посідала провідне місце серед дореволюційних бібліотек Одеси. Її фонд налічував понад 237 тисяч томів, що забезпечувало першість не лише за кількісними показниками, а й за рівнем читацької активності [3, с.41]. Такий масштаб книжкового зібрання відображав зростання наукових потреб університету й водночас виявляв обмеженість наявної інфраструктури. Саме ці обставини зумовили необхідність докорінних змін у розміщенні бібліотеки. Навесні 1902 року було розпочато масштабне перевезення фондів із будівлі на Дворянській вулиці до спеціально збудованого книгосховища на Преображенській, 24. Протягом шести місяців — з квітня по вересень — книжкові зібрання послідовно переносилися полиця за полицею. Водночас бібліотека не припиняла своєї основної функції: читальні зали залишалися відкритими, а студенти та викладачі безперервно отримували необхідні видання [3, с.40].

Завершальним етапом цього процесу стало урочисте відкриття нового бібліотечного приміщення 8 лютого 1903 р. Подія мала не лише практичне, а й символічне значення, засвідчуючи безперервність наукового життя університету. Нове книгосховище, розраховане на 400 тисяч томів, стало просторовим утіленням інтелектуальних амбіцій академічної спільноти початку ХХ століття.

Варто підкреслити, що на цьому етапі бібліотечний фонд продовжував динамічно зростати. Фінансова підтримка з боку держави, численні дари від науковців, надходження від установ та активний міжбібліотечний обмін сприяли формуванню потужного наукового ресурсу. У такий спосіб бібліотека поступово перетворювалася на важливий осередок циркуляції знань у межах наукового простору. Університетська бібліотека не лише відповідала найвищим стандартам свого часу, а й вирізнялася масштабністю та продуманістю архітектурного рішення (іл. 4–5).

Розташування бібліотеки в центральній частині міста, поблизу Міського саду, додатково підкреслювало її репрезентативний характер. Таким чином, будівля виконувала функцію не лише книгосховища, а й символічного простору, що утверджував ідею знання як суспільної цінності.

Подальша історія бібліотеки охоплює понад століття трансформацій, пов'язаних зі змінами політичних режимів, соціальних умов та наукових парадигм. Попри численні ремонти й реконструкції, будівля Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова зберегла свою архітектурну цілісність і функціональне призначення. Вона й надалі слугує осередком наукової діяльності та культурної пам'яті.

Сьогодні бібліотека сприймається не лише як інституція, а як складова історичного ландшафту Одеси (іл. 6). Вона входить до ансамблю архітектурних об'єктів старого міського центру, формуючи простір, у якому матеріальна спадщина поєднується з інтелектуальною традицією. Читальні зали залишаються місцем активного наукового пошуку, демонструючи тяглість академічного життя поза часовими межами.

Отже, архітектура першої університетської бібліотеки Одеси постає як своєрідні «мури пам'яті», у яких закарбовано багатозаровий історичний досвід міста — від освітніх і культурних амбіцій XIX ст. до формування сучасного академічного середовища. Будівля Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова від початку XX ст. виконує роль не лише функціонального простору збереження книжкових зібрань, а й символічного осередку університетської науки. Спеціально спроектована як книгосховище, вона відобразила високий рівень розвитку бібліотечної справи та усвідомлення значення знання в структурі міського простору, що підкреслювалося її архітектурним вирішенням і розташуванням у центральній частині Одеси. Стійкість функціонального призначення й символічного статусу будівлі впродовж численних історичних трансформацій дає підстави розглядати її не лише як архітектурну пам'ятку, а як матеріалізований носій культурної пам'яті та тяглості наукової традиції.

Список використаної літератури

1. Архітектурна спадщина академіка Миколи Костянтиновича Толвінського в Одесі: до 160-річчя архітектора // Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: офіц. сайт. – Електрон. дані. – Україна, 2022. – Режим доступу: <https://lib.onu.edu.ua/arhitekturnoe-nasledie-akademika-nikolaya-konstantinovicha-tolvinskogo-v-odesse-k-160-letiyu-arhitekтора/> (дата звернення: 18.12.2025). – Назва з екрана.
2. Бернардацці Олександр Осипович // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Електрон. дані. – Україна, 2025. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Бернардацці_Олександр_Осипович (дата звернення: 18.12.2025). – Назва з екрана.
3. Отчет о состоянии и действиях Новороссийского университета за 1902 г. – Одесса, 1903. – 60 с.
4. Савелов Л. Николаев и Одесса летом 1853 г. / Л. Савелов // Записки имп. Одесского общества истории и древностей. – 1902. – Т. 24. – С. 6–7.
5. Самодурова В. В. Здание университетской библиотеки: штрихи к портрету городского сада / В. В. Самодурова // Biblio-Колегіум. – 2018. – № 12. – Електрон. дані. – Режим

- доступу: <https://minilib.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/51/111> (дата звернення: 18.12.2025). – Назва з екрана.
6. Франческо Боффо // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Електрон. дані. – Україна, 2025. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Франческо_Боффо (дата звернення: 18.12.2025). – Назва з екрана.

References

- [1]. Arkhitekturna spadshchyna akademika Mykoly Kostiantynovycha Tolvinskoho v Odesi: do 160-richchia arkhitekтора [The architectural heritage of academician Mykola Konstantinovich Tolvinsky in Odessa: to the architect's 160th anniversary]. *Naukova biblioteka Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova : ofitsiyni sait [Scientific library of Odessa I. I. Mechnikov National University : official site]*. Odesa, 2022. Available at: <https://lib.onu.edu.ua/arhitekturnoe-nasledie-akademika-nikolaya-konstantinovicha-tolvinskogo-v-odesse-k-160-letiyu-arhitekтора/> (accessed: 18.12.2025).
- [2]. Bernardatstsі Oleksandr Osypovych [Bernardazzi Alexander Osipovich]. *Vikipediia : vilna entsyklopediia [Wikipedia: The free encyclopedia]*. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Бернардацці_Олександр_Осипович (accessed: 18.12.2025).
- [3]. *Otchet o sostoyanii i deystviyakh Novorossiyskogo universiteta za 1902 g. [Report on the status and actions of the Novorossiysk University for 1902]*. Odessa, 1903, 60 p.
- [4]. Savelov L. M. Nikolaev i Odessa letom 1853 goda [Nikolaev and Odessa in the summer of 1853]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]*. Odessa, 1902, vol. 24, pp. 6–7.
- [5]. Samodurova V. V. Zdaniye universitetskoy biblioteki: shtrikhi k portretu gorodskogo sada [The building of the University library: strokes to the portrait of City Garden]. *Biblio-Kolehium [Biblio-Collegium]*. 2018, no 12. Available at: <https://minilib.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/51/111> (accessed: 18.12.2025).
- [6]. Franchesko Boffo [Francesco Boffo]. *Vikipediia : vilna entsyklopediia [Wikipedia: The free encyclopedia]*. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Франческо_Боффо (accessed: 18.12.2025).

Velykodna H. V.,

Head of the Department of Rare Books and Manuscripts

Scientific Library of

Odesa I. I. Mechnikov National University,

24 Preobrazhenska St., Odesa, 65082, Ukraine

tel.: (048) 722 12 10

e-mail: library@onu.edu.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0009-0001-8796-7702>

WALLS OF MEMORY: ARCHITECTURE AND HISTORY OF THE FIRST UNIVERSITY LIBRARY OF ODESA

The article examines the history of the construction and functioning of the building of the first university library of Odesa as an integral component of the academic space and the urban cultural environment of the early twentieth century. It analyzes the architectural features of the book depository of the Scientific Library of Odesa I. I. Mechnikov National University and their correspondence to contemporary concepts of the library as a specialized scholarly institution. Particular attention is paid to the contribution of architects to the formation of the library's

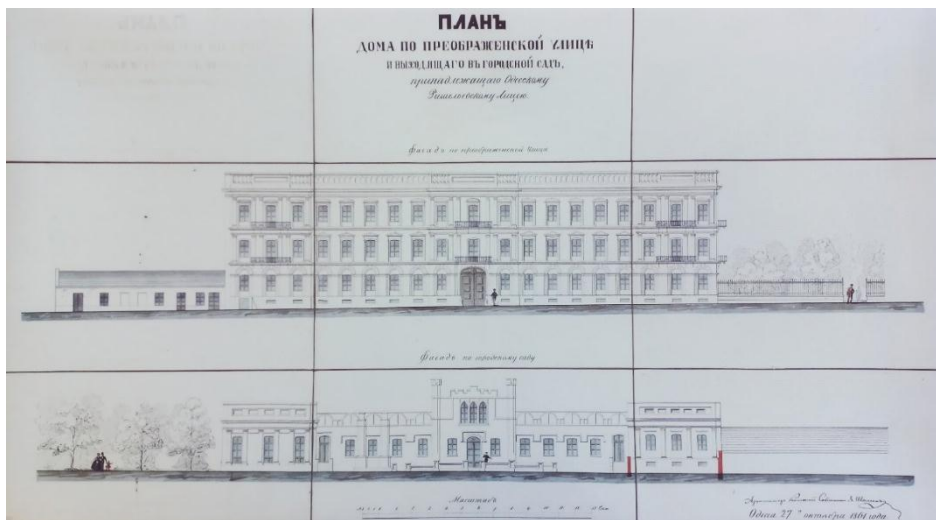
architectural image and to the combination of functional requirements with representative qualities. The evolution of the library is traced as a space for the preservation of knowledge and as a material bearer of Odesa's cultural memory.

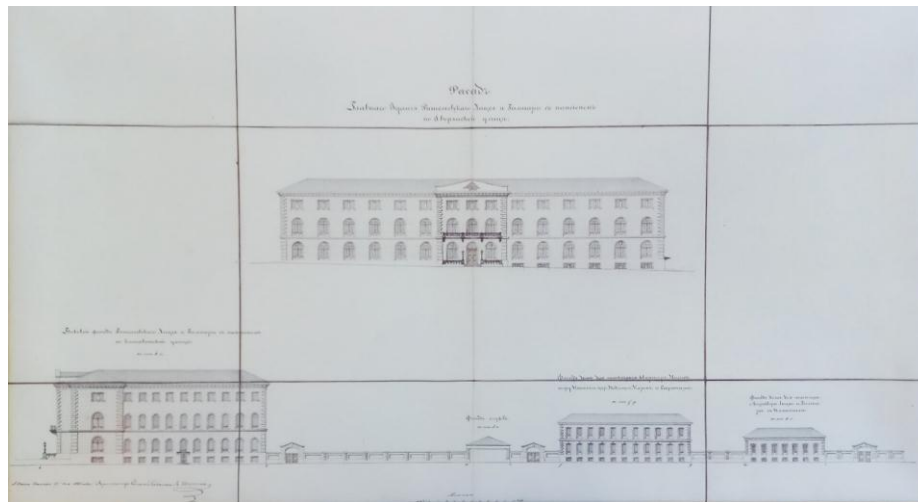
Keywords: Scientific Library of Odessa I. I. Mechnikov National University, ONU Scientific Library, university library, Novorossiysk University, architecture of Odesa, architects, cultural memory.

Ілюстрації

Іл. 1. Охоронна табличка
Наукова бібліотека ОНУ (вул. Преображенська, 24)
Фото: Великодна Г. В., 2025

Іл. 2. Фотокопії з архівних матеріалів плану будинку на Преображенській вулиці, 24, (1861 р.)

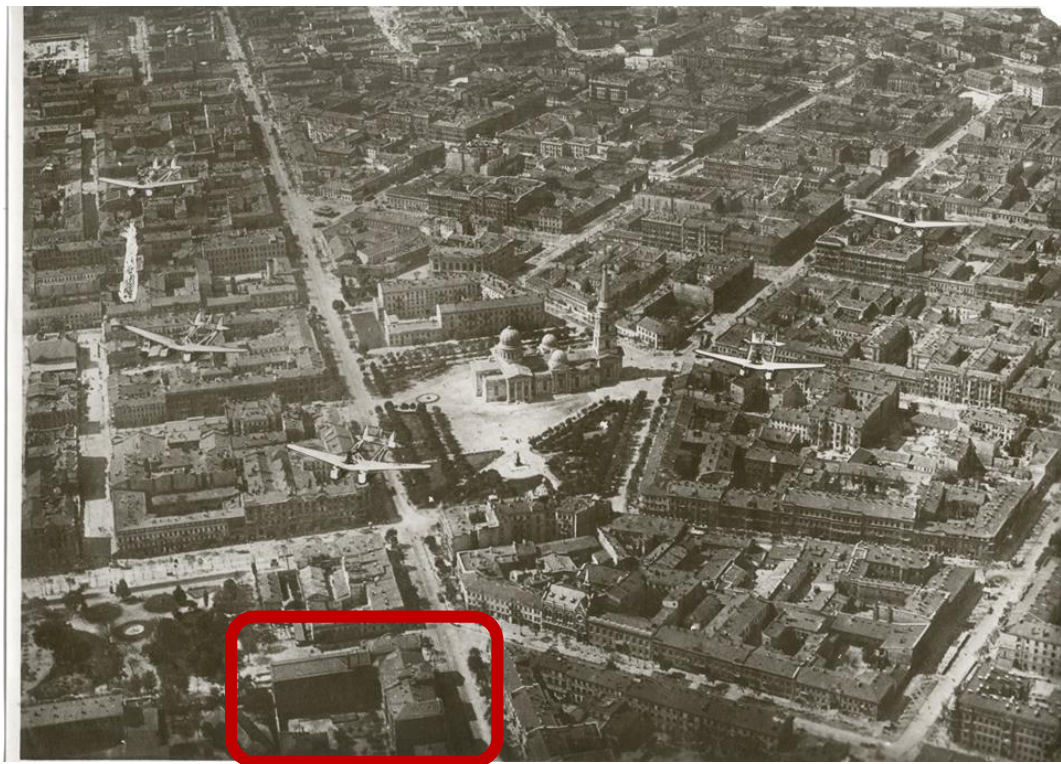
Іл. 3. Стилїзована реконструкція будівлі на вул. Преображенській, 24, створена на основі сучасного фото з використанням штучного інтелекту у зв'язку з відсутністю історичних світлин XIX ст.

Іл. 4. Будівля Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова у 1910-ті рр.
(Преображенська, 24)

Джерело:

Університетська бібліотека : вірт. виставка / уклад. Н. Купріянова. – Режим доступу:
<https://lib.onu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/05/2chast1865-1933.pdf>

Іл.5. Будівля Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова
на кадрі з відеозйомки 1929 р.

У центрі кадру – Соборна площа і будинок Папудова в «усіченому» вигляді в 1929 р. під час візиту італійських ВПС під командуванням Італо Бальбо.

Джерело:

Матвеев С. Как 90 лет назад Одессу посетил итальянский воздушный флот // Південний кур'єр. – 2019. – 20 січ. – Режим доступу: <https://uc.od.ua/999/1210680>

Іл. 6. Сучасний вигляд будівлі Наукової бібліотеки ОНУ
Фото: Великодна Г. В., 2025